

Het Eeuwig Edict en de Intredes van Don Juan in 1577

Of de moeizame mise-en-œuvre en mise-en-scène van een vredesverdrag tijdens de Nederlandse Opstand

Violet Soen en Elisa Masschelein

TVGESCH 129 (2): 175–196

DOI: 10.5117/TVGESCH2016.2.SOEN

Abstract

The 'Eternal Edict' and the Entries of Don Juan in 1577. Or the difficult mise-en-œuvre and mise-en-scène of a peace treaty during the Dutch Revolt

The Treaty of Marche-en-Famenne – the Eternal Edict of 12 February 1577 – was a peace treaty signed by the new Governor-General of the Netherlands, Don Juan de Austria, and the insurgent States-General of the region, dissatisfied under Spanish Habsburg rule. This contribution analyzes how peacemaking implied more than just signing a treaty: the Eternal Edict sparked a six-month long pacification process that aimed to put it into effect and to advance the recently concluded reconciliation. Moving from Leuven to Brussels to Mechelen, the Governor-General used his Entries in these cities to present himself as a peacemaker, while he commissioned printed editions of the treaty and of its ratification by Philip II. Meanwhile he engaged his secretaries and delegates to follow up on the implementation of the treaty. His opponents, however, opposed these peace initiatives swiftly with vetoes at the negotiation table and a relentless stream of counter-propaganda. In the early modern era pacification relied upon a complex process of aligning all parties through negotiations and ceremonies, yet in this case the interplay between the mise-en-œuvre and mise-en-scène failed within six months.

Keywords: Dutch Revolt, ritual studies, Joyous Entries, peacemaking

In de loop van 1577 vervaardigden de gebroeders Wierix vijf beroemde kopergravures over het Eeuwig Edict, een vredesverdrag dat landvoogd Don Juan de Austria in februari van datzelfde jaar met de

in opstand gekomen Staten-Generaal had gesloten. Sinds lange tijd zijn de vijf gravures een onderwerp van discussie onder kunstwetenschappers en historici. Een van de twistpunten is de vraag of ze een

Gebroeders Wierix, *Triomfwagen van de Vrede*, c. 1577, kopergravure

Rijksmuseum Amsterdam

reeks vormen.¹ In het laatste kunsthistorische overzichtswerk hierover worden de eerste drie en de laatste twee gravures apart onderverdeeld, vanwege de verschillen in onderwerp en sfeer. Uit de eerste drie prenten spreekt namelijk een groot vertrouwen in de gunstige gevolgen van de gesloten vrede: op de eerste is een triomfwagen van de vrede te zien, de tweede toont een vredesboom en de derde beeldt een smidshaard af waarin wapens worden

omgesmeed tot landbouwwerktuigen. De laatste twee prenten staan daarmee in grimmig contrast: de vierde gravure toont Geduld, vastgeketend aan een boom en omringd door plunderende Spaanse soldaten, en de laatste prent de mythische Andromeda, die aan een zeemonster met Spaanse wapenschilden op de flanken wordt geofferd. De vrede leek op deze laatste gravures voorgoed voorbij.²

De discrepantie binnen de reeks valt alleen te begrijpen in het licht van de woelige politiek in diezelfde periode: de *mise-en-scène* van de vrede vertoont in feite parallellen met de *mise-en-œuvre* van het

1 [Gebroeders] Wierix, *Allégories relatives au rétablissement de la paix aux Pays-Bas en 1577 et aux événements postérieurs*, P. Baltens ed., ca. 1577, Brussel, Prentenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek van België, F 33441, plano; M. Mauquoy-Hendrickx, *Les estampes des Wierix conservées au cabinet des estampes de la Bibliothèque royale Albert Ier. Catalogue raisonné*, dl. II, (Brussel 1979) 296-297 meent van wel, D. Horst, *De opstand in zwart-wit: propagandaprenten uit de Nederlandse opstand (1566-1584)* (Zutphen 2003) 207-209, van niet.

2 Z. Van Ruyven-Zeman en J. Van der Stock ed., *The Wierix family*, deel van de reeks *The new Hollstein: Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450-1700*, uitg. door J. Van der Stock en M. Leesberg (Rotterdam 2003-2004).

Gebroeders Wierix, *Geduld*, c. 1577, kopergravure
Rijksmuseum Amsterdam

verdrag. In het begin van 1577 leek het Eeuwig Edict een meer dan welkom rustpunt in de reeds tien jaar aanslepende troebelen in de Zeventien Provinciën. In het halfjaar dat volgde stokte het pacificatieproces, ook al omdat de prins van Oranje als leider van de opstandelingen het vredesverdrag weigerde te erkennen. Toen op 24 juli landvoogd Don Juan de citadel van Namen innam om er een militaire uitvalsbasis van te maken, werd het pacificatieproces zowel door koningsgezinden als opstandelingen gestaakt.³ De gebroeders Wierix verwerkten in hun gravures dus tegelijkertijd de publieke opinie

en de politieke beslommeringen van hun tijd. In de historiografie is tot nu toe weinig aandacht besteed aan het Eeuwig Edict (wel aan de Pacificatie van Gent als voorloper), en nog minder aan de wisselwerking tussen de *mise-en-scène* en de *mise-en-œuvre* van dit verdrag. Vredemaken bestond in de vroegmoderne periode uit een complex samenspel van woord, daad en beeld, een proces dat door kunsthistorici en historici vaak ten onrechte apart wordt ontleed.

In deze bijdrage wordt de *mise-en-scène* van het Eeuwig Edict telkens getoetst aan de diplomatieke onderhandelingen voor de *mise-en-œuvre* van de vredesclausules. Daarbij wordt er bijzondere aandacht besteed aan het pacificatiediscours

3 V. Soen, *Vredeshandel. Adellijke en Habsburgse verzoeningspogingen tijdens de Nederlandse Opstand (1564-1581)* (Amsterdam 2012) 107-115.

en de vredessymboliek tijdens 'Intredes' van de nieuwe landvoogd Don Juan, de eindverantwoordelijke voor de uitvoering van het verdrag.⁴ Tijdens het hele Ancien Régime, maar in het bijzonder in de 'theaterstaat' die het Habsburgse rijk ook wel vormde, bleven deze Intredes cruciale momenten om de loyaliteit tussen onderdanen en vorsten te herbevestigen.⁵ Tijdens de Intredes in Leuven, Brussel en Mechelen moest Don Juan als nieuwe landvoogd zweren dat hij de privileges en voorrechten van stad en gewest in kwestie zou erkennen, net zoals zijn voorgangers dat hadden gedaan. De Intredes vormden daarmee zoals gewoonlijk een platform voor communicatie tussen de vorst, de stad en haar stedelingen, maar zoals hier zal worden betoogd, in dit specifieke geval ook voor de verzoening tussen koningsgezinden en orangisten.⁶ Na de Intredes volgden telkens nieuwe onderhandelingen over de implementatie

van het Eeuwige Edict. De problemen aan de onderhandelingstafel hadden dan weer een weerslag op de daaropvolgende Intredes. Net zoals de cyclus van Wierix niet kan worden begrepen zonder de politieke context, is dat ook het geval voor de Intredes van Don Juan.

Over de Intredes van Don Juan tijdens de halfjarige vredesperiodes is weinig bekend, terwijl historici al wel de Intredes analyseerden van zijn tijdgenoten en tegenstanders in de Nederlanden, zoals Willem van Oranje, Matthias van Oostenrijk en de hertog van Anjou.⁷ Een mogelijke verklaring hiervoor is het ontbreken van zogenaamde festivalboeken. Terwijl Oranje, Matthias en Anjou een verslag lieten drukken waarin een minutieuze beschrijving was opgenomen van alle decoraties en activiteiten die met hun Intrede gepaard gingen, is dat voor Don Juan nooit gebeurd.⁸ Informatie over Don Juans verblijf in de drie steden moet dus uit andere en indirecte bronnen worden gehaald, zoals briefwisselingen, pamfletten, kronieken en iconografische bronnen. Ook gaven de onderhandelingen en de Intredes aanleiding tot tegenpropaganda –

4 Voor de bibliografie over Don Juan en diens landvoogdij in de Nederlanden, zie V. Soen, 'Philip II's quest. The appointment of governors-general during the Dutch Revolt', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (voortaan BMGN) 126.1 (2011) 3-29, aldaar 11.

5 K. Garber, 'Die Friedens-Utopie im europäischen Humanismus: Versuch einer geschichtlichen Rekonstruktion', *MLN-Comparative Literature* 101 (1986) 516-552; M. Soenen, 'Fêtes et cérémonies publiques à Bruxelles aux Temps Modernes', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 68 (1985) 47-102; E. Lecuppre-Desjardin, *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons* (Turnhout 2004).

6 A. Van Bruaene, 'The Habsburg theatre state. Court, city and the performance of identity in the early modern Southern Low Countries', in: R. Stein en J. Pollmann ed., *Networks, regions and nations. Shaping identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden 2009) 131-149, aldaar 135-136. Over Intredes: M. Thøfner, *A common art. Urban ceremonial in Antwerp and Brussels during and after the Dutch Revolt* (Zwolle 2007) 107.

7 S. Bussels, 'Hoe de hoogste machthebber in de Nederlanden een stroman wordt. De Brusselse intocht van aartshertog Matthias in 1578', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 85 (2002) 151-168; A. Van Bruaene, 'Spectacle and spin for a spurned prince. Civic strategies in the entry ceremonies of the Duke of Anjou in Antwerp, Bruges and Ghent (1582)', *Journal of Early Modern History* (voortaan JEMH) 11 (2007) 263-284.

8 J.B. Houwaert, *Declaratie van die triumphante Jncompst vandē Doorluchtighen ende Hoogheboren Prince van Oraingnien, binnen die Pricelijcke Stadt van Brussele, geschiet in t'iaer ons Heeren, Duysent, vijfhondert, achtentseuentich, den achthiensten Septembris* (Antwerpen 1579); H.B. Houwaert, *Sommare beschrijuinghe va[n]de triumphelijcke incomst vanden doorluchtighen ende hooghgheboren aeerts-hertoge Matthias: binnen die princelijcke stadt van Brussele: in t'iaer ons Heeren M.D.L.XXVIII [...]* (Antwerpen 1579).

van pamfletten en brieven tot gravures.⁹ Het tijdrovend puzzelen met de bronnen biedt echter een nieuwe inkijk in het pacificatieproces in de Nederlanden tussen februari en juli 1577. Enkel zo kunnen woord en wederwoord, actie en reactie, en beeld en tegenbeeld in kaart worden gebracht om zodoende de complexiteit van de vroegmoderne vredehandel te onderstrepen, en te verklaren waarom het pacificatieproces uiteindelijk stakte en werd gestaakt.

Het Eeuwig Edict

Aan het sluiten van het Eeuwig Edict, of beter gezegd, de Vrede van Marche-en-Famenne, ging meer dan drie maanden onderhandelen vooraf. Na de dood van gouverneur-generaal Requesens in maart 1576 koos koning Filips II ervoor om Don Juan als opvolger aan te stellen, in de hoop met een landvoogd van 'keizerlijk bloed' de opstand in de Nederlanden te bedaren, en de ontevredenheid bij koningsgezinden te matigen door in te gaan op één van hun eisen.¹⁰ Ontstemd over zijn aanstelling, besloot Don Juan eerst naar Madrid af te reizen om met zijn halfbroer te overleggen. Tijdens het zo ontstane machtsvacuüm in Brussel lag het initiatief bij de Raad van State, die uiteindelijk door Filips II werd erkend als interim-landvoogd. De leden daarvan werden evenwel op 4 september 1576 gearresteerd door de Brusselse ambachten, een staatsgreep waarvan mogelijk alle Statenvergaderin-

gen (en in ieder geval de Staten van Brabant) op de hoogte waren.¹¹ Vervolgens kwamen de onderhandelingen in een stroomversnelling terecht. De Statenvergaderingen riepen zonder toestemming van de koning de algemene Staten-Generaal bijeen en sloten op eigen initiatief een vredesakkoord: de Pacificatie van Gent van 8 november 1576. Dat vredesverdrag voorzag in het vertrek van de muitende 'buitenlandse' troepen in Habsburgse dienst, die onder andere op 4 november Antwerpen zwaar hadden geplunderd. Daarnaast leverde het verdrag verregaande voordelen op voor de opstandelingen in Holland en Zeeland en geassocieerde gebieden, en regelde het een *status quo* in religieuze zaken tot een volgende bijeenkomst van de Staten-Generaal (de facto was dat een voorlopige erkenning van het calvinisme in opstandig gebied) en een opschorting van geloofsvervolgning in alle andere gewesten.¹²

Als nieuwe landvoogd wilde Don Juan (die de dag voor de plundering van Antwerpen was aangekomen in Luxemburg) aanvankelijk de gouverneur zijn die de Nederlanden voor eens en altijd pacificeerde; zijn koninklijke instructies droegen hem bovendien duidelijk op om 'vrede te brengen'. Toch wilde hij die vrede volgens andere condities dan de voorwaarden die gesteld waren in de Gentse Pacificatie, het verdrag dat zonder

9 A. Duke, 'Dissident propaganda and political organization at the outbreak of the Revolt of the Netherlands', in: P. Benedict e.a. ed., *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands, 1555-1585* (Amsterdam 1999) 115-132, aldaar 123.

10 Soen, 'Philip's II quest', 9, 11-13.

11 G. Janssens, *Brabant in het verweer. Loyale oppositie tegen Spanje's bewind in de Nederlanden van Alva tot Farnese. 1567-1578* (Kortrijk 1989) 292.

12 *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen, Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent. Verslagboek van het tweedaags colloquium bij de vierhonderdste verjaring van de Pacificatie van Gent* (Gent 1976). Ook het *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) bracht toen een themanummer over de Pacificatie uit, met bijdragen van o.a. Juliaan Woltjer.

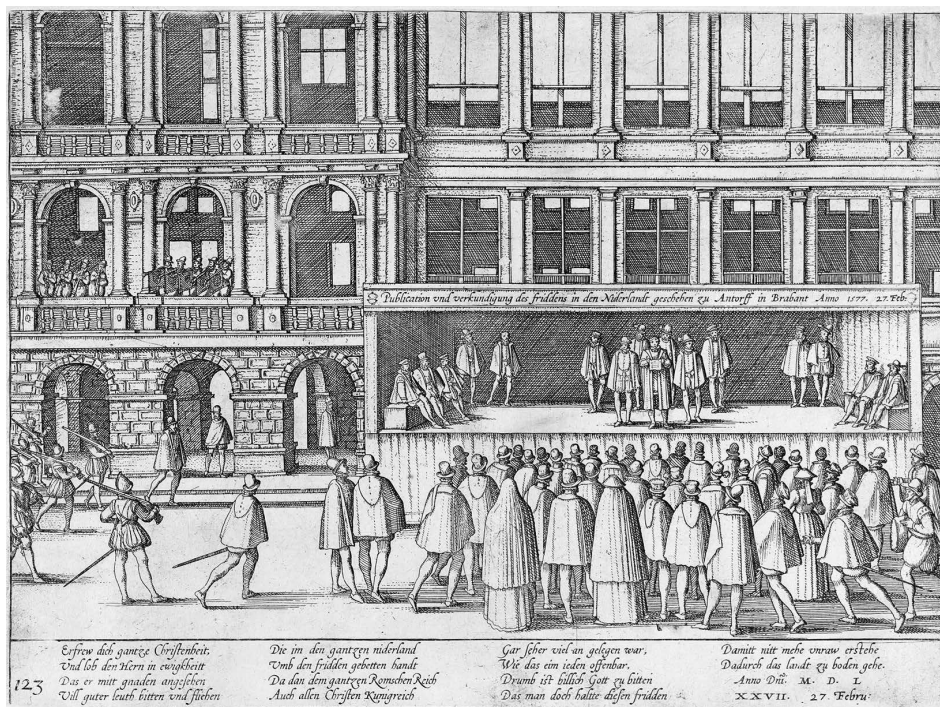
koninklijke vertegenwoordigers tot stand was gekomen. De onderhandelingen om beide partijen te verzoenen verliepen erg moeizaam. Don Juan wilde alleen het gezag van de Raad van State aanvaarden en weigerde met de 'rebelse' Staten-Generaal te onderhandelen. Vooraanstaande bemiddelaars, onder wie Gerard van Groesbeek, prins-bisschop van Luik, probeerden hem over te halen, maar deze pogingen bleven aanvankelijk zonder resultaat. Pas nadat in december de Leuvense Theologische Faculteit en de Rechtsfaculteit een verklaring hadden afgelegd dat de Pacificatie van Gent geen gevaar voor het katholieke geloof inhield, kon Filips van Croÿ, hertog van Aarschot de doorbraak forceren: op 12 februari 1577 werd zo in Marche-en-Famenne het Eeuwig Edict gesloten.¹³

Via het nieuwe vredesverdrag ratificeerde Don Juan een deel van de eerdere Pacificatie van Gent: hij beloofde onder andere de Spaanse en andere 'buitenlandse' troepen uit de Zeventien Provinciën weg te zenden. Ook waren er aanpassingen ten opzichte van het eerdere vredesakkoord, vooral op het vlak van de geloofskwestie. Volgens het Eeuwig Edict zou het katholieke geloof overal moeten worden hersteld, terwijl de Pacificatie van Gent de reformatie in Holland en Zeeland *ad interim* had getolereerd tot een volgende algemene Statenvergadering. Pas op 4 april zou ook Filips II het edict ratificeren, nadat hij lang had geaarzeld over de vraag of er niet te veel toegevingen waren gedaan. Loyaal gebleven edelen, zoals Aarschot en diens familieleden sponnen garen bij de nieuwe vrede, en kregen meteen vooraanstaande posities. De inmiddels van lutheraan tot

calvinist bekeerde Willem van Oranje meende evenwel dat de beginselen van de Pacificatie van Gent werden geschonden en weigerde het nieuwe verdrag te aanvaarden; ook andere protestanten weigerden zich neer te leggen bij de herwonnen exclusieve positie van het katholicisme. Oranje bleef zich dus na het Eeuwig Edict als opstandelingenleider profileren, en weigerde zich te verzoenen met Filips II.

De propaganda rondom het fragiele bestand startte vrijwel meteen. Er was om te beginnen veel vraag naar gedrukte edities. Eerst werd de verdragstekst via officiële kanalen verspreid: van het Eeuwig Edict drukte de Brusselse Michiel van Hamont van koningswege een Franstalige en Nederlandstalige versie. De tekst werd ook herdrukt door uitgevers die winst roken: Christoffel Plantijn verzorgde maar liefst drie edities van het 'translaet' in Antwerpen en in Gent deed Jan II van der Steene dat in tweevoud over. De tekst werd zelfs in Holland gedrukt, waar Oranje het verdrag nog steeds niet aanvaardde: waarschijnlijk vermeldde weduwe-drukker Maritgen Simons daarom haar naam niet in het impressum. Al deze gedrukte katernen in quarto-formaat bevatten louter tekstuele weergaves van het verdrag, zonder bijkomende inleiding, paratekst of gravure. In de Nederlandstalige versies bij Plantijn figureerde het wapenschild van de Habsburgse dynastie wel promi-

¹³ Soen, *Vredehandel*, 109-115.

Hogenberg vervaardigde een beroemde reeks gravures van cruciale gebeurtenissen tijdens de Nederlandse Opstand. Voor het Eeuwig Edict koos hij ervoor om de afkondiging van de vrede door een eenzame boodschapper op een lege stelling te laten gebeuren. De visualisering staat in schril contrast met de afkondiging van het generaal pardon in 1570 en 1574, waarbij telkens de ceremonie en de festiviteiten werden verbeeld.

Frans Hogenberg, *Afkondiging van Eeuwig Edict in Antwerpen, gravure*
 KU Leuven Tabularium, Bruno Vandermeulen

ment op voor- en achterplat, bij de andere versies enkel op het voorplat.¹⁴ Daarnaast werden de vredesclausules op openbare

plaatsen afgekondigd. Zo werd het Eeuwig Edict in Brussel op 17 februari afgeroepen, in Antwerpen op 27 februari en in Leuven op 3 maart; over de verspreiding in Holland en Zeeland is nagenoeg niets bekend, maar in de andere vijftien gewesten schijnt de afkondiging van het Eeuwig Edict volgens de normale dubbelprocedure van publicatie en proclamatie te zijn gebeurd.

De vrede werd niet alleen mondeling en gedrukt verwoord, maar ook visueel verbeeld. Gravures van de Antwerpse kunstenaar Jacob de Gheyn de Oudere en de reeds genoemde broers Wierix, en ook zilveren penningen van medailleur Jacob

¹⁴ *Edict perpetuel sur l'accord, fait entre messire Jehan d'Autrice [...] D'une part, Et les Etats generaux de ces pays de par deça d'autrepart [...] Publié à Bruxelles le xvijme iour de Febvrier. 1577* (Brussel, Michiel van Hamont, 1577) [Knuttel nr. 283; USTC 13581]. *Eeuwigh edict ende gebodt opt accord gedaen, tusschen heere Johan van Oistenrijck [...] ter eenre, ende de generale Staten van dese lande van herwertsouere ter andere zijden [...] Gepubliceert te Bruessele den XVIIten dach van Februario M.D.LXXVIIJ* (Brussel, Michel van Hamont, 1577) [USTC 401719]; idem door Christoffel Plantijn, Antwerpen, 1577 in drie edities USTC 406368, 411104, 411106, in Gent door Jan II van der Steene, USTC 401732 en 412661 en Maritgen Simons, Delft, toeschrijving in USTC 428578.

Jacob Jonghelingk, *Gegoten zilveren penning op het Eeuwige Edict, met aangesoldeerde vuurstaalrand, 1577*
 Wikimedia Commons

Jonghelinck, zinspeelden op de gunstige gevolgen van het Eeuwige Edict.¹⁵ De pas onderhandelde vrede werd zo vanuit de besloten diplomatieke ruimte gehaald en breed in de samenleving verspreid, voornamelijk in de vijftien provinciën waar het verdrag positief werd onthaald. Zoals veel andere vredesverdragen creëerde het Eeuwige Edict eerder een vertrekpunt voor vrede dan een bezegeling van een bestaande rust. De verdragspunten moesten immers nog worden uitgevoerd, voordat mogelijk een verzoening tussen de partijen kon plaatsvinden. Die implementatie van de verdragspunten – de echte *vredeshandel* – gebeurde achtereenvolgens vanuit de steden Leuven, Brussel en Mechelen.

15 J. De Gheyn I, *De allegorie op het Eeuwige Edict*, gedateerd op 27 februari 1577, Antwerpen; Horst, *De opstand in zwart-wit*, 207-209; De Gheyn, samenstelling door W. Van Haecht, *Het herstel van de vrede in 1577 in drie taferelen*, 1577; L. Smolderen, *Jacques Jonghelinck. Sculpteur, médailleur et graveur de sceaux (1530-1606)* (Louvain-la-Neuve 1996) lxxix.

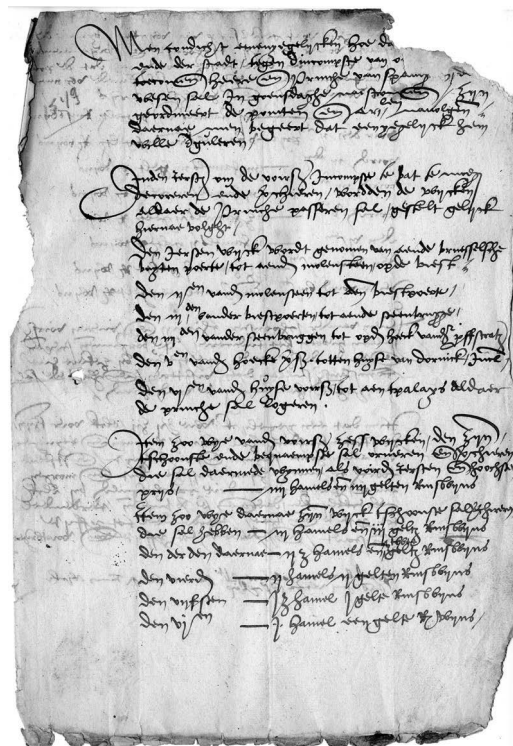
Leuven

De *mise-en-scène* van de vrede gebeurde zo een eerste keer tijdens de Intrede van Don Juan in Leuven. Al sinds de Bourgondische hertogen had Leuven het privilege de eerste stad van Brabant te zijn. Daarom respecteerde de landvoogd een oude traditie door er zijn eerste Intrede te doen, al kwam het politiek gezien vooral goed uit om niet meteen naar het Oranjegezinde Brussel te moeten. De Blijde Intrede van Don Juan in Leuven op zondag 3 maart 1577 werd overigens geen 'Blijde Intrede' in de strikte zin van het woord. Normaal gezien werd een nieuwe machthebber bij deze plechtigheid immers als landvoogd of vorst aanvaard. De Staten wilden Don Juan daarentegen pas als nieuwe landvoogd accepteren op het ogenblik dat alle muitende troepen het land hadden verlaten, wat uiteindelijk later in Brussel zou gebeuren. De organisatie en de financiering van de Intrede kwamen daarmee vooral voor rekening van het stadsbestuur. In Leuven werkte de stadsmagi-

straat, met meier Jan van den Tympele aan het hoofd, samen met de universiteit, met theoloog Michael Baius als rector.¹⁶

De reeds genoemde hertog van Aarschot, die via zijn kasteel en heerlijkheden in de omgeving van Leuven veel invloed had, hield de organisatie van de Intrede stevig in handen. In brieven naar Van den Tympele en Baius maande hij hen onder andere aan om het Pauscollege klaar te maken als verblijfplaats voor Don Juan.¹⁷

Uit de kroniek van de stadsclerk Willem Boonen blijkt hoe met de Intrede van Don Juan in het bijzonder de pas gesloten vrede werd tentoongespreid.¹⁸ Sowieso legde de nieuwe landvoogd de klassieke route door de stad af. Vanuit Namen was hij – zonder lijfwachten, om zijn vredelievende intenties duidelijk te maken – in de richting van de stad gereden.¹⁹ Aan het Celestijnenklooster van Heverlee, dat door Aarschot werd gepatroneerd, werd de landvoogd ontvangen door edelen van Leuven en omstreken.²⁰ Daarna trad hij

Fragment uit *Actes, rapports, lettres, etc. du magistrat et des députés aux États généraux (1571-1599)* waarin de stadsmagistraat instructies geeft voor de versiering van de straten tijdens de intrede van Don Juan, maart 1577
Stadsarchief Leuven, no. 1702, s.f.

met zijn verheven gevolg de Naamsepoort binnen, een soort politieke *rite de passage* die hem van *outsider* tot *insider* in de stad maakte.²¹ Vervolgens trok Don Juan naar het middelpunt van de stad, op de Grote Markt tussen het stadhuis en de collegiale Sint-Pieterskerk. Zoals de traditie voorschreef, eindigde hier de Intrede. Don Juan trok zich nadien terug in het Paus-

16 V. Soen, *Geen pardon zonder paus! Studie over de complementariteit van het koninklijk en pauselijk generaal pardon (1570-1574) en over inquisiteur-generaal Michael Baius (1560-1576)* (Brussel 2007) 306.

17 Stadsarchief Leuven, Oud archief, no. 303, *Résolutions magistrales (1570-1578)*, 20 en 26 februari 1577, fo. 139-140; Soen, *Geen pardon zonder paus*, 303-307.

18 W. Boonen, *Geschiedenis van Leuven geschreven in de jaren 1593 en 1594*, uitg. E. Van Even (Leuven 1880) 120-122.

19 Stadsarchief Leuven, Oud archief, no. 1702, *Actes, rapports, lettres, etc. du magistrat et des députés aux États généraux (1571-1599)*, Verwijzing naar brief van Aarschot aan Van den Tympele van 27 februari 1577, s.f.

20 Boonen, *Geschiedenis van Leuven*, 120-121; M. Derez en A. Verbrugge ed., *De Celestijnenpriorij te Heverlee. Van klooster tot bibliotheek* (Leuven 2005) 27, 37.

21 E. Muir, *Ritual in early modern Europe* (Cambridge 1997) 21. Het gebruik van deze theorie voor Blijde Intredes wordt ook bekritiseerd door sommige historici, bijvoorbeeld Lecuppre-Desjardin, *La ville des cérémonies*, 151.

college, waar hij door rector Baius en andere hoogwaardigheidsbekleders werd ontvangen.²²

De vrede werd verbeeld door de figuren en de versieringen die de optocht omkaderden. Soms werden voor dergelijke gelegenheden nieuwe en dure versieringen vervaardigd, maar vaak werden elementen uit vorige Intredes of festiviteiten hergebruikt. Dat laatste was ook het geval in 1577. Alle versieringen die Boonen in zijn verslag van de Intrede vermeldde, blijken afkomstig van de Leuvense Ommegang, een jaarlijkse processie waarbij het beeld van patrones Maria de stad werd rondgedragen. Deze rekwisieten hadden nog maar kort daarvoor een opfrissing in de nieuwe renaissancistische stijl gekregen en mochten dus zeker 'gezien' worden.²³ De figuren van de Ommegang werden wel aangepast aan de context van de pas gesloten vrede. Kinderen stonden naast de optocht opgesteld, maar anders dan de gewoonte was, droegen ze in hun handen het wapenschild van de Habsburgse dynastie en haalden zo de bloedband tussen Don Juan en zijn vader Karel V aan – tijdens het begin van de Opstand een referentie naar een 'gouden tijd' van vrede en rust. De figuur van Sint-Christoffel, die normaliter in de optocht van de gilden meeliep als patroonheilige van een van de Leuvense schuttersgilden, stond nu op stelten aan de stadspoort en overhandigde Don Juan bij zijn aankomst een 'meijcken' of takje, dat de dank voor het

net gesloten vredesverdrag verbeeldde.²⁴ De Intrede van Don Juan in Leuven verliep volgens de traditie, maar diende wel duidelijk als eerbetoon aan de landvoogd die vrede had gebracht in de Nederlanden.

Een kleinere enscenering van het herstelde contact tussen de vertegenwoordiger van de vorst en diens stedelingen vond anderhalve maand later plaats. Op 14 april organiseerde de Leuvense schuttersgilde Onze Lieve Vrouw der Zeven Weeën haar jaarlijkse toernooi in het hof van de Onze-Lieve-Vrouw-van-Ginderbuiten. De Habsburgse vorsten hadden een bijzondere voorliefde voor dit type mariale devotie, en gebruikten deze om het eenheidsgevoel in hun gebieden te promoten.²⁵ Bij de gelegenheid schonk Don Juan glasramen aan de kapel (die helaas verloren zijn gegaan), een typisch voorbeeld van de wijze waarop een machthebber onder-

24 J.A. Torfs, *Geschiedenis van Leuven van den vroegen tijden tot op heden* (Leuven 1899) 256-257.

25 R. Sleiderink, 'De dichters Jan Smeken en Johannes Pertcheval en de devotie tot Onze Lieve Vrouw van de Zeven Weeën. Nieuwe gegevens uit de rekeningen van de Brusselse broederschap (1499-1516)', *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 19 (2012) 42-69. E. Thelen, m.m.v. S. Speakman Sutch ed., *The Seven Sorrows Confraternity of Brussels. Drama, ceremony, and art patronage (16th-17th centuries)* (Turnhout 2015). Zowel Maximiliaan I, Filips de Schone en Margaretha van Oostenrijk waren lid geworden van de religieuze broederschap rond deze devotie in Brussel; vooral onder de aartshertogen werd deze devotie nieuw leven ingeblazen, maar uit deze summierere gegevens zou kunnen blijken dat Don Juan toch een belangrijk tussenfiguur vormde in die mariale devotie van de Habsburgse dynastie.

22 Boonen, *Geschiedenis van Leuven*, 122; Soen, *Geen pardon zonder paus*, 303-309.

23 M. Twycross, 'Worthy women of the Old Testament. The Ambachtsvrouwen of the Leuven Ommegang', in: E. Strietman en P. Happe ed., *Urban theatre in the Low Countries, 1400-1625* (Turnhout 2006) 221-250, aldaar 221-222.

danen aan zich kon binden.²⁶ Don Juan nam ook zelf deel aan het toernooi, wat politiek gezien een betekenisvolle zet was: zo participeerde hij in het stedelijke weefsel, en bij uitbreiding de lokale tradities van de Nederlanden. Volgens sommige bronnen zou hij pas bij het derde of vierde schot het doelwit hebben geraakt. Dat staat in schril contrast tot de zeventiende-eeuwse toernooien waaraan zijn nichtje aartshertogin Isabella deelnam, en waar ze (volgens al dan niet verbloemde rapporten) meteen de hoofdvoelg afschoot en tot 'koningin' werd gekroond.²⁷

Tijdens of naar aanleiding van het verblijf van Don Juan werd de vrede ook op canvas vastgelegd. Voor het Pauscollege, waar de landvoogd verbleef op invitatie van diens regent Michael Baius, werd een schilderij gemaakt op vraag van de rentmeester Frederik Vandenbroecke. Het schilderij wordt voorzichtig toegeschreven aan de Leuvense schilder Geldorp Gortzius, die na 1579 vluchtte naar Keulen.²⁸ Op het eerste gezicht toont het de klassieke compositie van het Laatste Avondmaal. In de Christusfiguur is echter

Don Juan te herkennen en verder zijn Willem van Oranje, Marnix van Sint Aldegonde in de rechtergroep en de Leuvense theoloog Michael Baius en Cornelius Jansenius in de linkergroep identificeerbaar. Het schilderij kan dan ook worden beschouwd als politieke allegorie op de Pacificatie van Gent of zelfs op de onderhandelingen voor het Eeuwig Edict, waarin de hoop werd verbeeld dat de vijandige kampen van de Nederlanden ooit broederlijk en christelijk een tafel zouden kunnen delen.

De entourage van Don Juan kon de encenering van de vrede dan wel in de hand houden, maar over de ontvangst bij de stedelingen had ze minder controle. Hoewel de stad en de universiteit van Leuven de naam hadden erg trouw te zijn aan Filips II en aan het katholieke geloof, waren ze eerder, in 1572, ook bereid geweest de poorten te openen voor Oranje en diens troepen. In 1576 hadden, zoals vermeld, de Leuvense theologen en rechtsgeleerden Don Juan onder druk gezet om de beginselen van de Pacificatie van Gent te aanvaarden en op die manier in feite vrede te sluiten met protestantse 'kettters' die zich voortaan zouden moeten bekeeren. De hertog van Aarschot had daarom de stad geadviseerd om Don Juan te ontvangen 'avecq toute joye et allagresse'.²⁹ Dat leek inderdaad gebeurd te zijn: Don Juan liet in brieven aan Filips II optekenen met grote uitingen van geluk en algemene tevredenheid te zijn ontvangen. Zijn erva-

26 Stadsarchief Mechelen, Varia 826 (7/5), *Kronyk van Mechelen*, fo. 36-37; M. Damen, 'Princely entries and gift exchange in the Burgundian Low Countries. A crucial link in late medieval political culture', *Journal of Medieval History* 33.3 (2007) 233-249, aldaar 247. De informatie over deze glasramen stamt uit een kroniek van Mechelen, maar kunsthistorici geven geen verdere informatie over Don Juan als vorstelijk mecenas van de verdwenen kapel: <http://tento.dev.eisrv.be/category/museum/archief/kapel-onze-lieve-vrouw-van-ginderbuiten-leuven> (geraadpleegd 17 maart 2016).

27 Torfs, *Geschiedenis van Leuven*, 258.

28 G. Gortzius (?), *Het Laatste Avondmaal*, Leuven, KU Leuven, Kunstpatrimonium, 1576; reproductie op de kaft van Soen, *Geen pardon zonder paus!*, en in detail op p. 304, p.306-307; J. Roegiers, 'Het Laatste Avondmaal', in: *550 jaar Universiteit Leuven* (Leuven 1975) nr. 546, 388-389.

29 Stadsarchief Leuven, Oud archief, no. 1702, *Actes, rapports, lettres, etc. du magistrat et des députés aux États généraux (1571-1599)*, Verwijzing naar brief van Aarschot aan Van den Tympele van 27 februari 1577, s.f.; Resolutie van de Leuvense magistratuur, 1 maart 1577, Stadsarchief Leuven, Oud Archief, no. 1417, *Actes touchant le Gouvernement de don Juan d'Autriche (1577-1578)*, s.f.

ringen waren zelfs zo positief dat hij in een brief de verwachting uitsprak dat de algemene rust in de Nederlanden wel spoedig zou terugkeren.³⁰ De uitspraak is vooral betekenisvol omdat ze niet langer voorkwam in latere brieven over nieuwe Intredes.

De vredehandel hield evenwel niet op bij Intredes en schuttersfeesten: de *mise-en-scène* van de vrede moest vervolgens worden geconcretiseerd door een *mise-en-œuvre* van de verdragsclausules. Tijdens zijn verblijf in Leuven gaf Don Juan vooral prioriteit aan het vertrek van de als 'buitenlands' beschouwde soldaten. Volgens het vierde artikel van het Eeuwig Edict moesten alle soldaten uit Spanje, Italië en de Franche-Comté binnen twintig dagen na de afkondiging van het verdrag de Nederlanden verlaten. Met de Duitse soldaten zou, om financiële redenen, nog even worden gewacht. Don Juan stuurde zijn persoonlijk secretaris Escovedo naar Antwerpen om er het vertrek van de muitende soldaten in goede banen te leiden. Vanaf 20 maart werd begonnen met de ontruiming van de citadel. De leger troepen vertrokken naar Lier en van daaruit naar Maastricht, en voegden zich telkens bij de soldaten die er gelegerd waren. Vanaf eind april reisden deze troepen uiteindelijk dwars door Luxemburg naar Italië, waarmee aan het vierde artikel werd voldaan, weliswaar met vertraging.³¹

Koningsgetrouwen probeerden de te-

genstanders van het verdrag nog steeds op andere gedachten te brengen. Van 10 tot 13 maart vonden daartoe onderhandelingen met Oranje plaats in Dordrecht. De prins had door de Pacificatie van Gent zoveel invloed verworven, dat zijn weigering om het Eeuwig Edict te ondertekenen de credibiliteit van het verdrag ondermijnde.³² In overleg met de Staten-Generaal besloot Don Juan om de Leuvense jurist en hoogleraar Elbertus Leoninus naar Oranje te sturen.³³ Hij bood de prins onder andere het herstel van zijn functies en de teruggave van al diens geconfisqueerde goederen aan. Oranje wilde echter nog geen definitieve goedkeuring verlenen, waardoor de onderhandelingen werden doorgeschoven naar een nieuwe ronde in Geertruidenberg.³⁴ Hoewel het onwaarschijnlijk bleef dat Oranje dan een positief antwoord zou geven, keek men verwachtingsvol naar die onderhandelingen uit.³⁵ Ondertussen bleven Oranje en zijn medestanders een stroom van oorlogspamfletten verspreiden, die het Eeuwig Edict wilden ontmaskeren als 'Spaanse hypocrisie', een stereotype uit de zogenaamde 'Zwarte Legende'.³⁶ Er rezen ook vermoedens dat de prins, samen met andere staatsgezinde edelen zoals de graaf van Lalaing en de heer van Champagne, een samenzwering tegen Don Juan op touw zette. De arrestatie van

30 Don Juan aan Filips II, 6 februari 1577, L.P. Gachard ed., *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas publiée d'après les originaux conservés dans les Archives royales de Simancas*, 6 dln. (Brussel en Tongeren 1848-1936) (voortaan Gachard, *CPhII*) dl. V, 224-228.

31 Don Juan aan Filips II, 7 februari 1577, Gachard, *CPhII* V, 299; D'Ennetières aan Filips II, 17 april 1577, Gachard, *CPhII* V, 313-315.

32 K.W. Swart, *William of Orange and the Revolt of the Netherlands, 1572-84* (Aldershot en Burlington 2003) 84-85, 103-104.

33 Staten-Generaal aan Willem van Oranje, 24 maart 1577, Gachard ed., *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, 6 dln., Brussel 1850-1857, dl. III, nr. 605, 275.

34 Del Rio, *Mémoires de Martin Antoine del Rio*, dl. I, 259-261 en dl. II, 37.

35 Del Rio aan Filips II, zonder datum, Gachard, *CPhII* V, 235-236.

36 P.A.M. Geurts, *De Nederlandse opstand in de pamfletten, 1566-1584* (Utrecht 1978) 63-65.

twee betrokkenen leverde echter niets op (en het is dan ook niet zeker of het complot werkelijk zou zijn beraamd).³⁷

Het Eeuwig Edict moest ten slotte ook nog door de koning worden geratificeerd. Na lang twijfelen bekrachtigde Filips II op 4 april het Eeuwig Edict, en een kleine drie weken later moet deze ratificatie bij de landvoogd aangekomen zijn. Vooralsnog werd de tekst niet in druk gegeven, maar werd de ratificatie wel gebruikt om de Staten-Generaal in Brussel onder druk te zetten.³⁸ Tijdens het verblijf van Don Juan in Leuven heerste er dus een hoopvolle stemming over de *mise-en-œuvre* van het Eeuwig Edict. Niet alleen verhoogde de ratificatie door Filips II de legitimiteit van het Eeuwig Edict aanzienlijk, ook leek het geslaagde vertrek van de muitende troepen een teken dat de uitvoering van het verdrag tot een goed einde zou worden gebracht.³⁹ Door de ceremoniële en diplomatieke wegbereiding in Leuven, kon Don Juan op 1 mei naar Brussel vertrekken om er zijn landvoogdij officieel te aanvaarden. Leuven mocht dan ceremonieel gezien de eerste stad van Brabant zijn, Brussel bleef de feitelijke hoofdstad van de Nederlanden, waar zich de centrale bestuursorganen bevonden en van waaruit de vrede moest worden geïmplementeerd.

37 Del Rio, *Mémoires de Martin Antoine del Rio*, dl. I, 269; P. C. Bor, *Oorsprong, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgerlyke oneenigheden*, 4 dln. (Amsterdam 1679-1684) dl. I, boek 10, 805.

38 Janssens, *Brabant in het verweer*, 330; Filips II aan Don Juan, 6 maart 1577, Gachard, *CPhII* V, 290-291.

39 D'Ennetières aan Filips II, 17 april 1577, Gachard, *CPhIII* V, 313-315.

Brussel

In Brussel zou vooral verder worden gewerkt aan het verbreden van het draagvlak van het Eeuwig Edict, en dat was meteen duidelijk bij Don Juans Intrede op 1 mei 1577. De ceremonie plaatste vooral de mede-onderhandelaars in de kijker, en minder de nieuwe landvoogd.⁴⁰ Zoals op een nadien gemaakte gravure van Hogenberg vast te stellen valt, reden onder andere de hertog van Aarschot, de pauselijke nuntius Felipe Sega en de prins-bisschop van Luik in het gevolg van de landvoogd mee.⁴¹ Op Aarschot na waren deze vooraanstaande figuren niet bij de Intrede in Leuven aanwezig geweest, maar in Brussel kregen ze alle plaats om te schitteren in de enscenering van de vrede, waar zij achter de schermen aan hadden meegewerkt. Opnieuw volgden Don Juan en zijn gevolg de gebruikelijke route door de stad. Vanaf de Leuvensepoort trokken ze voorbij de kerk van Sint-Michiel en Sint-Goedele en van daaruit naar het stadhuis op de Grote Markt. Daarna trok de stoet verder, via de Heuvelstraat en het Kantersteen, naar de eindbestemming, het paleis op de Koudenberg waar Don Juan nadien zou verblijven, net als de andere landvoogden voor hem.⁴²

40 Del Rio, *Mémoires de Martin Antoine del Rio*, dl. I, 277-279. Bijvoorbeeld J. De Pottre, *Dagboek van Jan de Pottre*, 1549-1620 (Maetschappy der Vlaemsche bibliophilen, reeks 3, 5) (Gent 1861) 75. Barthélemi Liébart aan Staten van Doornik, Gachard ed., *Collection de documents inédits concernant l'histoire de la Belgique*, 3 dln. (Brussel 1833-1835) dl. I, 358-371.

41 F. Muller, *Beredeneerde beschrijving van Nederlandse historieplaten, zinneprenten en historische kaarten* (Oxford 1879) 172; K. Kinds, *Kroniek van de Opstand in de Lage Landen, 1555-1609. Actuele oorlogsverslaggeving uit de zestiende eeuw*, 2 dln. (Wiesel 1999) dl. I, 171-172; F. Hellwig, *Geschichtsblätter* (Nördlingen 1983) 182.

42 De Pottre, *Dagboek van Jan de Pottre*, 73.

Frans Hogenberg, *Dincomste van Don Jan tot Brussel den ij May 1577*, kopergravure, 1613-1615
Rijksmuseum Amsterdam

Volgens de bronnen was de Intrede van Don Juan in Brussel bijzonder majestueus geënceneerd, en andermaal was de vrede-allegorie alomtegenwoordig. Volgens de wat clichématige formulering van de Brusselse katholieke koopman Jan de Potre was de Blijde Intrede zo indrukwekkend, dat de stad Don Juan onmogelijk meer eer had kunnen bewijzen.⁴³ Zo waren er vergulde triomfbogen opgericht, met daarop de wapenschilden van de Zeventien Provinciën en afbeeldingen die het begin van de vrede en het einde van het wapengekletter aankondigden. Tege-

lijkertijd waren de krijgsverrichtingen van Don Juan tijdens de slag bij Lepanto afgebeeld en werd zoals in Leuven naar het wereldrijk van diens illustere vader Karel V verwezen.⁴⁴ Het pronkstuk van het feest was een gouden 'triumfwagen van de vrede'. Er waren fruitkorven op afgebeeld die voor overvloed stonden en boven op de wagen stond een jong meisje, dat de vrede symboliseerde en onder haar voeten een stapel gebroken wapens ver-

43 Ibidem, 75; J. Pollmann, *Catholic identity and the Revolt of the Netherlands, 1520-1635* (Oxford 2011) 106.

44 Biblioteca Apostolica Vaticana, Urb Lat 1045, fol 103r; Bor, *Oorsprongk*, dl. I, boek 10, 811.

trapte.⁴⁵ Bij hun vervaardiging van prenten over het Eeuwige Edict, inspireerden de gebroeders Wierix zich waarschijnlijk op de verbeelding van de Brusselse Intrede; de triomfwagen op de eerste gravure is in ieder geval een rechtstreekse allusie, de vredesboom en de smidshaard waren hoogst waarschijnlijk onderwerpen van *tableaux vivants*.⁴⁶ De triomfwagen van de vrede bleef in ieder geval ook nadien een geliefd en vaak gebruikt iconografisch motief.

Na de Intrede 'in strikte zin' vonden nog twee opmerkelijke ceremonies en festiviteiten plaats om de vrede in beeld te brengen. Drie dagen na de Intrede legde Don Juan zijn eed als landvoogd af: een ongeziene ceremonie in de geschiedenis van de Nederlanden. De Staten-Generaal hadden deze eed geëist, om zo te ensceneren dat de landvoogd niet alleen van gods- en koningswege, maar ook met staatsinstemming zou regeren.⁴⁷ Slechts onder zware druk had Don Juan met de ceremonie ingestemd, een plechtigheid die hij als een blaam voor zijn autoriteit beschouwde. Toch zou hij met de hand op de bijbel, die werd vastgehouden door Laurentius Metsius, bisschop van 's-Hertogenbosch, beloven de privileges van het land en de steden te respecteren en het land te beschermen. Daarmee hoopte

hij de blijvende reserves van de Staten-Generaal voorgoed te doen verdwijnen.

Tijdens de eedaflegging ratificeerde Don Juan ook nog eens officieel het Eeuwige Edict, wat mogelijk was geworden door de eerdere bekrachtiging van Filips II.⁴⁸ Toch duurde het zeker nog tot na 13 mei vooraleer de ratificatie werd gedrukt door Michiel van Hamont. In de opnieuw sobere katern in quarto-formaat was naast de verdragstekst ook nog een brief van Filips II van 7 april opgenomen waarin hij zijn onderdanen in de Nederlanden loofde voor hun wil tot vrede en zijn hoop uitdrukte dat ze alle assistentie aan zijn broer zouden verlenen om de rust te herstellen. Van deze tekst is geen Nederlandstalige versie bekend, en de verkoopresultaten van de nieuwe editie vielen wellicht wat tegen want er zijn evenmin edities uit andere steden bekend.⁴⁹

Ondanks het uitdrukkelijk feestelijke karakter, en de wil om het draagvlak te verbreden, mislukte de geplande verzoening tussen de vertegenwoordiger van de vorst en de stad Brussel. Volgens de Italiaanse legerofficier Ottavio Gonzaga waren de vele Brusselse feesten en banketten niet bepaald vrolijk, doordat ze vaak werden verstoord door opstandige stedelingen.⁵⁰ In middeleeuws en vroegmodern Brussel kwamen dit soort conflicten vaker voor, zowel tussen stedelijke coalities on-

45 De eerder vermelde gravure van de broers Wierix kan hierop gebaseerd zijn. Barthélemy Liébart aan Staten van Doornik, 3 mei 1577, Gachard ed., *Collection de documents inédits*, dl. I, 362-364.

46 Van Ruyven-Zeman en Van der Stock, *The Wierix family*, dl. IX, 66.

47 Toen een jaar later de Staten-Generaal aartshertog Matthias van Oostenrijk naar de Nederlanden haalden, om naast Willem van Oranje te regeren, werd de Blijde Inkomst van de landvoogd nog sterker vanuit dit contract-idee uitgewerkt: S. Bussels, 'Hoe de hoogste machthebber in de Nederlanden een stroman wordt. De Brusselse intocht van aartshertog Matthias in 1578', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 85 (2002) 151-168.

48 Lecuppre-Desjardin, *La ville des cérémonies*, 136; Del Rio, *Mémoires de Martin Antoine del Rio*, dl. I, 277-279.

49 *Confirmation et ratification, faite par le Roy [...]. Confirmation et ratification de l'edict perpetuel* (Madrid, 7 april 1577) (Brussel, Michel de Hamont, 1577 (na 13 mei)), USTC 4084. 13 mei is de datum waarop door de Staten-Generaal én Don Juan het privilege wordt verleend om de verdragstekst te verspreiden.

50 Octavio Gonzaga aan Antonio Pérez, 30 mei 1577, Gachard, *CPhII* V, 379-380.

derling als tussen stad en staat, maar nu werd de onrust nog aangewakkerd door het groeiende aantal protestanten dat zich tegen de katholieke Don Juan keerde. Bovendien bestond in het Brussels ambachtelijk milieu, en zeker binnen de kernambachten van de zogenaamde 'Negen Naties', veel wantrouwen tegenover het vorstelijk gezag; zij hadden eerder gedwongen meegewerkt aan de Intrede.⁵¹ Daarnaast weigerden ook de lokale elites bijstand. Op dat ogenblik was de Oranjegezinde Willem van Horne, heer van Heeze, de gouverneur van Brussel.⁵² Tijdens Don Juans verblijf in de stad zou hij, samen met andere orangistische edelen, betrokken geweest zijn bij verschillende complotten tegen de landvoogd.⁵³ Waar Don Juan in Leuven dus hartelijk door universiteit en hertog was verwelkomd, waren de stedelijke en politieke elites in Brussel hem duidelijk minder goed gezind.

De verzetsacties begonnen in feite al vóór Don Juans Intrede. Een Brusselse burger probeerde de wachters aan de Leuvensepoort ervan te overtuigen de toegang te sluiten en de Intrede te verhinderen. Het stadsbestuur, dat onder ede had moeten zweren om Don Juans veiligheid te vrijwaren, kon op tijd ingrijpen. Terwijl de stoet van Don Juan door de straten trok, vond er op de Grote Markt nog een incident plaats waarbij enkele gewonden vielen.⁵⁴ Op 19 mei, de dag van de jaarlijkse Ommegang, was er door de loyale

edellieden op het stadhuis een banket voor Don Juan georganiseerd. Tijdens de feestelijkheden keerden Brusselse burgers zich tegen de persoonlijke garde van Don Juan. Een aantal leden van de lijfwacht werd ontwapend en zag zich verplicht van de markt weg te vluchten.⁵⁵

Hoewel de *mise-en-scène* van de vrede grotendeels mislukte in Brussel, probeerde Don Juan er tijdens zijn verblijf van 1 mei tot 5 juni nog steeds de *mise-en-œuvre* van het vredesverdrag vlot te trekken. Zoals voordien overeengekomen vonden gesprekken met de prins van Oranje in Geertruidenberg plaats, van 13 tot 27 mei.⁵⁶ De gesprekken leverden geen nieuwe resultaten op. Opnieuw konden de onderhandelaars het niet eens worden over de godsdienstkwestie. Daarnaast vertrouwden beide groepen er niet op dat de andere partij zich aan haar woord zou houden, en de gezanten verweten elkaar hypocriet te zijn.⁵⁷ Een verzoening met Oranje leek onmogelijk, en door diens aanhoudende verzet zou de vrede bijzonder kwetsbaar worden.

Terzelfdertijd ontstonden problemen met de Duitse soldaten die zich nog in de Nederlanden bevonden. In het Eeuwig Edict was vastgelegd dat de Staten-Generaal deze troepen zouden afbetalen.⁵⁸ De uitbetaling liet echter op zich wachten en de Duitse soldaten begonnen, onder andere in Antwerpen, te muiten. Don Juan

51 G. Marnef, 'Het protestantisme te Brussel, ca. 1567-1585', *Tijdschrift voor Brusselse geschiedenis*, 1-2 (1984) 57-82, aldaar 63-64.

52 G. Griffiths, *William of Hornes, lord of Hèze and the Revolt of the Netherlands* (Berkeley en Los Angeles 1954) 23-26, 55, 66-70.

53 Del Rio, *Mémoires de Martin Antoine del Rio*, dl. II, 47-49.

54 Ibidem, dl. I, 273.

55 Ibidem, dl. II, 19-27.

56 Janssens, *Brabant in het verweer*, 336.

57 G. Janssens, 'Verbondsakten konden de verdeeldheid niet verbergen. Aspecten van politiek eenheidsstreven in de Nederlanden van de Pacificatie van Gent tot de Tweede Unie van Brussel (1576-1577)', *Tijdschrift voor Brusselse geschiedenis*, 1-2 (1984) 83-93, aldaar 91; Don Juan aan Filips II, 28 mei 1577, Gachard, *CPhII V*, 367-369.

58 *Eeuwich edict ende gebodt* [...], artikel III, V en XV.

stuurde Escovedo en Aarschot naar de citadel om te onderhandelen met de kolonels, maar ook die bemiddelingen draaiden op niets uit.⁵⁹ Door de uitblijvende soldij en nieuwe muiterijen leek het vredesdiscours *sur le terrain* bijzonder wankeel.

Ten slotte bleek steeds meer dat sinds de Pacificatie van Gent het protestantisme aan aanhang had gewonnen, ook buiten Holland en Zeeland waar het *ad interim* was toegestaan.⁶⁰ Don Juan versterkte daarop zijn anti-protestantse politiek. Op 23 mei stuurde hij een rondzendbrief naar de gouverneurs en justitieraden, om hen ertoe aan te sporen hervormingsgezinden consequenter te vervolgen. Hij maande ook de bisschoppen aan om hetzelfde te doen. Don Juan was zich er wel van bewust dat hij alleen door religieuze toegevingen te doen nog tot een verzoening met de opstandelingen kon komen, maar hij weigerde dat om principiële redenen resoluut.⁶¹ Hij was alleen akkoord gegaan met het Eeuwig Edict, omdat hem was verzekerd dat dit het katholieke geloof niet zou schaden. De polarisering tussen de partijen groeide zo gestaag, of het nu ging om de tegenstellingen tussen Oranje en de loyale edelen aan de onderhandelingstafel van Geertruidenberg, tussen de Staten-Generaal en de Duitse troepen, of tussen katholieken en protestanten.

Tijdens deze beginnende polarisering drong Don Juan bij Filips II erop aan om

59 Hooft, *Nederlandsche Historien*, dl. I, boek 12, 512; Louis de Blois aan Don Juan, 27 mei 1577, Gachard, *CPhII V*, 365.

60 Janssens, *Brabant in het verweer*, 338.

61 Don Juan aan gouverneurs en justitieraden, 23 mei 1577, Gachard, *CPhII V*, 347; Don Juan aan aartsbisschoppen en bisschoppen, 23 mei 1577, *Ibidem*, dl. V, 348.

de oorlog te hervatten, maar de vorst weigerde vooralsnog zijn nieuwe politieke koers te wijzigen. De vredesinstructies waarmee Don Juan in de Nederlanden was aangekomen, bleven voorlopig van kracht.⁶² De landvoogd greep daarom de problemen rond de Duitse troepen aan om naar Mechelen te trekken, waar hij persoonlijk met de kolonels wilde onderhandelen.⁶³ De sfeer tijdens Don Juans verblijf in Brussel was zo in alle opzichten gespannen. De politieke onderhandelingen liepen spaak door een wederzijds wantrouwen. De Intrede in Brussel was vrij imposant, maar de iconografie leek hem geen grote rol in de totstandkoming van de vrede toe te bedelen, en wel de rol van de Staten-Generaal en de andere onderhandelaars te huldigen. De Intrede en de andere feestelijkheden werden bovendien vlug verstoord door relletjes en geruchten over complotten. Angstig voor zijn veiligheid en leven vluchtte Don Juan naar Mechelen en verbleef er tussen 5 juni en ongeveer 12 juli 1577.⁶⁴

Mechelen

Voor verdere onderhandelingen scheen Mechelen neutraal gebied. De stad was afzijdig gebleven bij het afsluiten van de Pacificatie van Gent. Bovendien was Mechelen door de grootscheepse bisdomhervorming van 1559 de 'kerkelijke' hoofdstad van de Nederlanden geworden, als aartsbisdom en metropool van de gelijknamige kerkprovincie, met inbegrip van een pri-

62 Don Juan aan Filips II, 26 mei 1577, Gachard, *CPhII V*, 356-361.

63 Don Juan aan Gerard van Groesbeek, 17 mei 1577, Gachard, *CPhII V*, 396.

64 Del Rio, *Mémoires de Martin Antoine del Rio*, dl. II, 49.

maatstiel over de gehele *ecclesia Belgica*. Door een verblijf in Mechelen kon Don Juan zich verder verbinden aan de katholieke restauratie besloten in het Eeuwig Edict.

Mechelen had reeds hard geleden onder de Opstand: in 1572 was de stad onder andere geplunderd door het leger van de hertog van Alva, nadat ze toenadering had gezocht tot Oranje.⁶⁵ De Intrede van Don Juan in Mechelen was sober, niet alleen door de armoede in de stad, maar vooral omdat de landvoogd in allerijl en onverwacht uit Brussel was vertrokken.⁶⁶ Opnieuw werd Don Juan als een heraut van de vrede gehuldigd. Hij trad binnen via de Oude Brusselsepoort en legde van daaruit een route af naar de Grote Markt, de Vee-markt en het Keizershof. De stoet eindigde ongewoon: bij het hof van Hoogstraten, het stadskasteel van de familie van Lalaing-Hoogstraten. Eerder was de graaf van Hoogstraten door de Raad van Beroerten veroordeeld, maar zijn weduwe zocht al langer naar rehabilitatie en reconciliatie.⁶⁷ Waarschijnlijk zocht Don Juan bij de lokale elites naar instemming en medewerking, en probeerde hij de herinnering

aan de repressie onder Alva te verzachten door opnieuw een openlijk verbond te sluiten met de weduwe-gravin van Hoogstraten.

Volgens de bewaarde kronieken verliet de Intrede zonder opstootjes of relletjes.⁶⁸ Tijdens de route door de stad waren verschillende stellages opgericht waarop toneelspelen en *tableaux vivants* te zien waren. Een van de Mechelse rederijkerskamers voerde bijvoorbeeld een zinnespel op waarin Vrede en Justitie ziek te bed lagen, tot een bekwame geneesheer, die Don Juan voorstelde, het toneel opkwam. Mechelen roemde dus Don Juan persoonlijk voor diens tussenkomsten. Door de roemrijke daden van Don Juan en zijn vader Karel V naast elkaar af te beelden, werd opnieuw de Habsburgse afkomst van de landvoogd in de verf gezet, en de hoop dat dit tot een terugkeer van de 'gouden en goede' tijd onder de keizer zou leiden. De Mechelse Intrede benadrukte ten slotte ook de religieuze roeping van Don Juan. In een Latijns lofdicht dat aan hem werd opgedragen, werd hij bijvoorbeeld beschreven als een beschermer van het katholieke geloof.

Niet alleen door de symboliek in de Intrede van Don Juan, maar ook door zijn optreden tegen protestanten in Mechelen kreeg het verblijf een uitgesproken religieuze lading, en duidelijk Tridentijns-katholiek programma.⁶⁹ Tijdens zijn verblijf in Mechelen wierp Don Juan zich meer nog dan tevoren op als behoeder van het katholieke geloof. Zo drong hij aan op de

65 Janssens, *Brabant in het verweer*, 174-175; H. Installé, 'Verwoesting en wederopbouw te Mechelen in de zestiende eeuw', *Verwoesting en wederopbouw van steden, van de middeleeuwen tot heden. Handelingen van het 18de internationaal colloquium te Spa, 10-12.ix.1996* (Brussel 1999) 155-184.

66 G.D. De Azevedo Coutinho y Bernal, *Vervolg der chronycke van Mechelen, ten tyde der regering van Philippus II. [...] t'sedert den 4 september 1576 [...] tot desselfs overlyden den 1. oktober 1578, waer by gevoegt is het latyns vers van Lambert Schenkels [...]*, J. B. Vander Haert ed., Leuven, [1774?], 44.

67 V. Soen, 'De verzoening van Rennenberg (1579-1581). Adellijke beweegredenen tijdens de Opstand anders bekeken', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 122 (2009) 318-333, aldaar 322; Stadsarchief Mechelen, Varia 826 (7/5), Delafaille (Frans Edward) (1830-1900), *Kronyk van Mechelen, 1576-1578*, fo. 45-47.

68 De Azevedo Coutinho y Bernal, *Vervolg der chronycke van Mechelen*, 46-47, 238.

69 V. Soen, 'De reconciliatie van 'kettters' in de zestiende-eeuwse Nederlanden (1520-1590)', *Trajecta* 14 (2005) 337-362, aldaar 339, 354, 357; Stadsarchief Mechelen, V 520, *Fragment uit Chronijk van Mechelen jaren 1576 tot 1589*.

terechtstelling van Pieter Panis, een Mechelse kleermaker die vlak voor de aankomst van Don Juan was betrapt bij een protestantse preek.⁷⁰ Op basis van de Pacificatie van Gent zou Panis hoogstens licht bestraft kunnen worden, als 'verstoorder van de openbare orde'.⁷¹ Don Juan beriep zich evenwel op de katholieke herinterpretatie in het Eeuwig Edict en op de religieuze plicht van gezaghebbers om ketteren te doden. Openbare terechtstellingen waren sterk geritualiseerd in de nieuwe tijd: David Nicholls vergelijkt ze met een didactisch toneelstuk, dat voor de omstanders als waarschuwing diende.⁷² De executie op het schavot, gedacht als soort ceremoniële 'bestrijding van de ketterij' vond plaats op 15 juni naast het stadhuis, in de aanwezigheid van de landvoogd.⁷³ De Mechelse karmeliet Petrus de Wolf probeerde Panis nog tot het katholicisme te bekeren, wat een overwinning voor het katholieke geloof zou betekenen, maar de veroordeelde hield voet bij stuk.

De inmenging van de landvoogd in de bestraffing van Pieter Panis ontketende een storm aan protest.⁷⁴ Hoewel Don Juan tijdens zijn Intrede de rol van 'beschermmer van het geloof' was toebedeeld, en de Intrede rustig was gebleven, viel het de stedelingen zwaar dat hij zich zo expliciet met de lokale religieuze politiek inliet.⁷⁵ De protestantse geloofsopvattingen

van Pieter Panis waren bovendien geen uitzondering in Mechelen: hoewel de bisschopsstad gold als 'kerkelijke hoofdstad' hadden veel burgers zich tot het protestantisme bekeerd, vooral toen de Pacificatie van Gent geloofsvervolgving opschortte.⁷⁶ Ten slotte vormden de plunderingen van Alva's troepen in 1572 een goede voedingsbodem voor anti-Spaanse (en in dit geval anti-johannistische) gevoelens.⁷⁷ Verschillende inwoners van Mechelen raakten betrokken bij de complotten die buiten de stad gesmeed werden. Een dertigtal aanhangers van de prins waren er bijvoorbeeld in geslaagd om de stad binnen te komen en vele Mechelaars sloten zich aan bij het orangistische kamp. De landvoogd was van de dreiging op de hoogte, maar kon niets ondernemen.⁷⁸ De situatie was in de loop van de maanden juni en juli in die mate geëscaleerd dat de hertog van Aarschot Don Juan kwam waarschuwen zich zo snel mogelijk in veiligheid te brengen.⁷⁹

Nog werd de vredehandel niet afgeblazen en wilde de landvoogd het vertrek van de soldaten verder faciliteren. Vanuit Mechelen probeerde de landvoogd vooral te bemiddelen tussen de Staten-Generaal en de bevelhebbers van de Duitse regimenten en kreeg daarbij de hulp van Gerard van Groesbeek, prins-bisschop van Luik, die hem al eerder een helpende hand had gereikt tijdens de onderhandelingen

70 Stadsarchief Mechelen, Varia 520, *Fragment uit Chronijk van Mechelen jaren 1576 tot 1589*.

71 J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog* (Amsterdam 1994) 76.

72 D. Nicholls, 'The theatre of martyrdom in the French Reformation', *Past & Present* 121 (1988) 49-73, aldaar 49.

73 Stadsarchief Mechelen, Varia 826 (7/5).

74 De Azevedo Coutinho y Bernal, *Vervolg der chronycke van Mechelen*, 49.

75 Stadsarchief Mechelen, Varia 520, *Fragment uit Chronijk van Mechelen jaren 1576 tot 1589*.

76 G. Marnef, *Het calvinistisch bewind te Mechelen, 1580-1585* (Standen en Landen 87) (Kortrijk-Heule 1987) 67.

77 Del Rio, *Mémoires de Martin Antoine del Rio*, dl. II, 81.

78 Don Juan aan Filips II, 23 juni 1577, Gachard, *CPhII* V, 423.

79 Stadsarchief Mechelen, Varia 826 (7/5), Delafaille (Frans Edward) (1830-1900), *Kronyk van Mechelen, 1576-1578*, fo. 49-51.

voor het Eeuwig Edict.⁸⁰ Ook nu kwamen ze niet tot een overeenkomst over de termijn en wijze van afbetaling. De Duitse soldaten bleven daardoor in de Zeventien Provinciën. Don Juan zocht tijdens zijn verblijf in Mechelen nog wel formeel naar toenadering tussen de verschillende kampen, maar uit zijn privécorrespondentie bleek steeds meer dat hij – op basis van diens persoonlijke ervaringen in Brussel – de hoop op vrede had opgegeven.⁸¹

De landvoogd had zijn halfbroer tijdens zijn verblijf in Mechelen gesmeekt om hem de wapens in handen te geven om de Staten aan te vallen, maar de koning bleef weigeren.⁸² Daarop besloot Don Juan op eigen houtje te handelen. Begin juni was aangekondigd dat Margaretha van Valois, koningin van Navarra, het Luikse kuuroord Spa zou bezoeken. Don Juan besloot van die gelegenheid gebruik te maken door de koningin met een groot aantal loyale edelen te begeleiden tot in Namen en, daar aangekomen, de citadel te bestormen op 24 juli 1577 om zo een veilige uitvalsbasis te hebben.⁸³ Filips II was niet gelukkig met die wending, maar gaf uiteindelijk de toestemming om de reeds weggestuurde troepen terug te halen, zodat ze de nieuwe militaire cam-

pagne van zijn halfbroer konden ondersteunen.⁸⁴ Daardoor werd ook de eerste praktische verwezenlijking van het Eeuwig Edict tenietgedaan. Tijdens de veldtocht bezweek Don Juan op 1 oktober 1578 onverwacht aan tyfus in het legerkamp in Bouge. Opvolger Alexander Farnese probeerde nadien in het voetspoor van Don Juan te alterneren tussen *reconquista* en reconciliatie.⁸⁵

Besluit

Deze bijdrage legde de wisselwerking bloot tussen de feitelijke *mise-en-œuvre* van het Eeuwig Edict en de uitvoerige *mise-en-scène* van vrede in de drie steden waar Don Juan in deze aanvangsperiode verbleef, met name Leuven, Brussel en Mechelen. De keuze voor deze drie steden was sterk symbolisch geladen: zo koos de landvoogd voor een verblijf in Leuven omdat het ceremonieel de eerste stad van Brabant was, maar ook omdat zijn lokale adellijke bondgenoot, de hertog van Aarschot, sterk stond in de stad en de omringende heerlijkheden. Daarna probeerde de landvoogd zijn positie ‘in te nemen’ in het traditionele regeringscentrum Brussel, om zijn plaats in het Koudenbergpaleis definitief op te eisen tegenover de orangisten die hier nog steeds veel aanhang hadden. Vervolgens besloot hij veiliger

80 Ressegem aan Don Juan, 2 juni 1577, Gachard, *CPhII* V, 385; Gerard van Groesbeek aan Don Juan, 20 juni 1577, *Ibidem*, dl. V, 422.

81 Don Juan aan Filips II, 22 juni 1577, Gachard, *CPhII* V, 428.

82 Don Juan aan Filips II, 21 juni 1577, Gachard, *CPhII* V, 426.

83 Don Juan aan Filips II, 9 juli 1577, Gachard, *CPhII* V, 453.

84 V. Soen, ‘Een vredesgezant worstelt met de Pacificatie van Gent. De vreemde wendingen van de vredesmissie in de Nederlanden van Jan van Noircarnes, baron van Selles (1577-1580)’, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 171 (2005) 135-192, aldaar 143; G. Parker, *The Dutch Revolt* (Londen 1977) 183.

85 V. Soen, ‘Reconquista and reconciliation in the Dutch Revolt. The campaign of governor-general Alexander Farnese (1578-1592)’, *JEMH* 16 (2012) 1-22.

grond op te zoeken in Mechelen, een stad die sinds 1559 door een nieuwe aartsbischoppelijke zetel en een primaatstittel kon fungeren als 'kerkelijke hoofdstad' van de Nederlanden. Zo wilde de landvoogd zijn project van katholieke restauratie definitief verankeren.

De Intredes van de nieuwe landvoogd in deze drie steden vormden telkens een uitgelezen moment om de prille vrede te ensceneren, en zelfs verder vorm te geven. Traditionele vredessymboliek werd hier aangevuld met de herinnering aan Don Juans vader Karel V als belichaming van een 'gouden tijd' in de Nederlanden. Toch verschilde de iconografische klemtoon in de drie Intredes. In Leuven werd vooral de Habsburgse afkomst van Don Juan benadrukt, en diens glorieuze overwinning bij de slag van Lepanto. In Brussel lag de klemtoon veeleer op de onderhandelaars van het Eeuwig Edict zelf en de 'triumf van de vrede' met hulp van de Staten-Generaal, waarbij Don Juan al meteen de hoofdrol moest delen. In Mechelen appelleerde de Intrede aan de plicht van de landvoogd om het geloof te beschermen. Al spande Brussel de kroon, dan nog was geen enkele van de Intredes uitzonderlijk rijkelijk. Ook het ontbreken van festivalboekjes voor de drie Intredes doet vermoeden dat ze in alle haast werden georganiseerd, en deels werden geïmproviseerd met bestaande decoraties en rekwietsien.

Bij deze Intredes kregen voor- en tegenstanders een forum om blijdschap of afkeuring te tonen, en zo werd het vredesproces ook een *mise-en-intrigue* waarbij elk een eigen verhaal van de vrede maakte. Naarmate het verblijf van Don Juan in de Nederlanden vorderde, werden de tekenen van verzet tegen de vrede

steeds duidelijker, zeker door een einde-loze stroom aan anti-johannistische pamfletten. De vreugde-uitingen enerzijds (Leuven) en gewelduitbarstingen anderzijds (Brussel, en deels Mechelen) beïnvloedden ten slotte de strategie van Don Juan. Vlak na zijn Intrede in Leuven schreef hij optimistisch te zijn over het welslagen van het vredesverdrag, terwijl na de gewelddadige incidenten in Brussel zijn idee om de oorlog te heropenen stilaan vaste vorm begon te krijgen. Toch bleef hij tot net voor de inval in Namen zich inspannen voor de uitvoering en de implementatie van het Eeuwig Edict. Hoewel hij zelf aan het nut van een vredevolle oplossing twijfelde, bleef hij daarmee trouw aan de oorspronkelijke vredesinstructies van zijn halfbroer-koning. Zelfs in Mechelen bleef de landvoogd de onderhandelingen een kans geven, onder andere in een poging de Duitse soldaten weg te zenden.

De *mise-en-œuvre* van het Eeuwig Edict gebeurde dus slechts stapsgewijs. De implementatie van het vredesverdrag botste op twee fundamentele problemen: de legerstroepen die niet meteen en niet volledig vertrokken en de weigering van de prins van Oranje om het verdrag te erkennen. Tijdens Don Juans verblijf in Leuven leken de bemiddelingen aanvankelijk nog vruchten af te werpen: een deel van de Spaanse en Italiaanse soldaten verliet het grondgebied en Oranje werd voor nieuwe gesprekken uitgenodigd. Tijdens het verblijf van Don Juan in Brussel bleek de kloof tussen de voor- en tegenstanders van het verdrag steeds groter: de overgebleven Duitse contingenten weigerden te vertrekken en de onderhandelingen met de prinsgezinden in Geertruidenberg mislukten. In Mechelen bleken Don Juans

persoonlijke onderhandelingen met de Duitse kolonels evenmin voldoende om een doorbraak te forceren, en Oranje bleef de vrede boycotten. Zo werd het vredesverdrag nooit echt bestendigd in het krijgsbedrijf in de Nederlanden, ondanks de ratificatie door Filips II in Madrid.

Zo stakte eerst de *mise-en-scène* en vervolgens de *mise-en-œuvre* van het vredesverdrag; de wrijving zorgde ervoor dat het hele pacificatieproces uiteindelijk werd gestaakt. Het feit dat de landvoogd diens vredespogingen en -symboliek zelf slechts beperkt mediatiseerde, en enkel de officiële verdragsteksten liet uitgeven, kan na deze bijdrage als een bijkomende verklaring worden beschouwd voor de mislukking van het Eeuwig Edict. Don Juan hield het op een vrij middeleeuwse interpretatie van de Intredes, zonder de kansen te grijpen van de vroegmoderne nieuwe media, maar ook zonder het ceremoniële potentieel van de Intredes maximaal uit te buiten.⁸⁶ Veel later maakte de protestantse en orangistische Frans Hogenberg een gravure van de afkondiging van het Eeuwig Edict in Antwerpen, waarbij hij onbewust de conclusies van dit onderzoek verbeeldde: de graveur liet een vredesgezant op een lege stellage het Eeuwig Edict aflezen, en laakte daarmee tegelijkertijd de schrale enscenering van het verdrag en de lauwe receptie ervan.⁸⁷

Over de auteurs

Prof. dr. Violet Soen is hoofd van de Onderzoeksgroep Nieuwe Tijd van de KU Leuven. Ze doet er onderzoek naar de Opstand, de inquisitie en de adel in de zestiende-eeuwse Nederlanden. Van haar verscheen in 2012 bij Amsterdam University Press de monografie *Vredehandel. Adellijke en Habsburgse verzoeningspogingen tijdens de Nederlandse Opstand (1564-1581)* (in open access beschikbaar via www.oapen.org).

E-mail: violet.soen@kuleuven.be

Elisa Masschelein is historica. In 2012 studeerde ze als master af aan de KU Leuven, met als profilering geschiedenis van de Nieuwe Tijd. Ze schreef haar eindverhandeling over politieke cultuur tijdens het verblijf van Don Juan van Oostenrijk in Leuven, Brussel en Mechelen (februari-juli 1577). Sindsdien voltooide ze een masteropleiding Europese studies aan de KU Leuven. Vandaag werkt ze bij de Christelijke Mutualiteiten.

E-mail: elisamasschelein@gmail.com

⁸⁶ Op andere punten ook vastgesteld door M. Stensland, *Habsburg communication in the Dutch Revolt* (Amsterdam 2012).

⁸⁷ Muller, *Beredeneerde beschrijving*, 167; Kinds, *Kroniek van de Opstand in de Lage Landen*, dl. I, 161; Hellwig, *Geschichtsblätter*, 177.